

УДК 801.73; 82-311.9

Уляна Левко

МІСТИЧНА СКЛАДОВА У ТВОРАХ *SCIENCE FICTION* СТАНІСЛАВА ЛЕМА ТА ЇХ ВІЗУАЛЬНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ

Аналізуються шляхи реценції містичного компонента наукової фантастики у візуальних відчитаннях *science fiction*. Зокрема, на прикладі кіноінтерпретацій творів Станіслава Лема досліджено містичний компонент моделювання фікційного часопростору з технологічною домінантою, а також його трансформації у візуальних перекодуваннях. Контекстуальне тло розвідки включає і літературно-критичні праці Лема, що заторкують проблеми містичного в літературі, і мультикультурну площину візуальних тлумачень.

Ключові слова: інтерпретація, наукова фантастика, візуалізація, горизонт сподівання.

Сучасний етап розвитку людства актуалізовує широке коло здобутків літератури з яскраво акцентованою прогностичною функцією – наукової фантастики. Розвиток новітніх технологій призводить до переосмислення ступеня фікційності творів цього жанру, а також порушує проблеми на порубіжжі площин, що становлять протилежні грані контексту людської екзистенції. За Г.-Г. Гадамером, закономірним є питання, „як має легітимуватись герменевтична обумовленість нашого буття щодо існування сучасної науки, яка керується принципом неупередженості й ненаставленості” [1, с. 201]. У творчості відомого фантаста С. Лема можливості технології осмислюються у моделях, де згадана неупередженість науки взаємодіє з низкою чинників, які спричинюють творення багатозначних ситуацій, коли текст пропонує численні варіанти інтерпретацій, залучаючи і містичний вимір. Маємо на меті розглянути у герменевтичних проекціях, із залученням Лемової теорії гібридного літературного твору (яку письменник співвідносив із теорією відкритого твору У. Еко), проблеми текстів *science fiction*, що поєднують технологічні та містичні виміри. Варта уваги й проблема візуального перекодування такого типу науково-фантастичних творів, адже виникає питання відбору домінант у кіноінтерпретаціях.

Щодо згаданих теоретичних розмислів С. Лема, важливий наголос на поєднанні „в літературному творі його фабули з її вміщеними у творі інтерпретаціями – до того ж інтерпретаціями такого роду, що ... „послання” (message) стає тим *більш* загадковим, чим *більше* „автоінтерпретацій” дає текст” [10, с. 447]. У післямові до „Незвичайних оповідань” С. Грабінського Лем зазначав, що „цікавим, хоча належно не вивченим ... видається паралелізм поміж науковою та містичною фантастикою” [3, с. 329]. У тому ж тексті детально розглядається на прикладі одного з оповідань випадок, коли

хронотоп допускає подвійні закономірні пласти інтерпретацій – йдеться про акцентовані критикою спіритичні варіанти тлумачень та обґрунтоване Лемом переміщення „в простір проблематики водночас натуралістичної, раціоналістичної та психологічно достовірної” [3, с. 339]. У „Метафантастичному закінченні” студій гатунку *science fiction* „Фантастика і футурологія” на прикладі новели В. В. Джекобса аналізується ситуація, коли „віртуальні структури твору” допускають схожу амбівалентність тлумачень: „прийняття Трансцендентності є ціною, що її належить сплатити за те, аби зробити твір зв’язним”, в іншому ж випадку „твір розпадається на серію непередбачених подій, які внаслідок чистої випадковості опинилися поруч” [9, с. 614].

Неймовірні збіги випадковостей у творах Лема доповнюють безсторонність фікційного хронотопу: „Світ наукової фантастики повинен бути просто реальним світом, тобто таким, який нікого не ставить у привілейоване становище, в якому нічия доля не вирішена заздалегідь” [3, с. 350]. Це відбувається у такий спосіб, що неупередженість світобудови часто ставиться під сумнів персонажами та допускає відповідні аналоги тлумачень ззовні тексту. Такі підвалини конструювання фікційного світу у *science fiction* Лема з’являються незалежно від ступеня насиченості фантастичними елементами. У романі „Wizja lokalna” (в російському перекладі „Осмотр на месте”) окремі параметри моделювання часопростору творяться на контрасті до реалій існуючого стану речей, а проте алюзійна площина дозволяє закономірність паралелей. Однак розмаїття точок зору, поданих у творі, дозволяє обирати поміж підходами до розуміння фікційної фабули. Певне право голосу тут мають і концепції фікційних учених, на кшталт Вчення про Три Світи енціан, де доводиться, що світ не добрий і не безпристрасний, позаяк у ньому, наприклад, легше знищувати, ніж творити [8, с. 238].

Підсилює потенціал інтерпретативних розходжень і характерне для творів С. Лема стале зміщення горизонтів сподівання. Такі трансформації читацького обр’ю не призводять до цілковитого взаємоспростування, а радше творять поліфонію сенсів. Технологізація модельованого буття парадоксально посилює містичне контекстуальне навантаження. Зокрема, „Двадцять перша подорож” Йона Тихого (на Дихтонію) перенасичена позірно деструктивними щодо містичної релігійної традиції елементами, однак вони утворюють цілісність, що претендує не на заперечення цінностей, а на проявлення оманливості технологічних заміників. Містичні мотиви, переведені в контекст фізичної „реалізації”, не вивищують науку до рангу всемогутності та всезнання. Модель історичного розвитку на Дихтонії балансує на межі гротескного та трагедійного. Так, „штучно” дароване безсмертя призводить до того, що під час безпосереднього „приміряння” такого технологічного дива перший дихтонець „став безсмертним лише на рік. Довше він не зміг витримати”, а наступний дійшов до самогубства [5, с. 215]. В іншому творі про Йона Тихого („Wizja lokalna”) С. Лем повертається до дихтонського

варіанта безсмертя – і допасовує новий різновид – уже на Енції, коли її жителі „досягли безсмертя через смерть” [11, с. 359]. Поступове заміщення живих тканин їх імітацією на субатомному рівні призводить до творення „фальсифікату, що багато в чому перевищує оригінал, оскільки є надійнішим та довговічнішим за нього” [11, с. 363]. Схожими „підробками” були фантоми з роману „Соляріс”, хоча в цьому випадку йдеться про технологію, далеку від людської. Ґрунтовний огляд мотиву безсмертя у науково-фантастичній літературі здійснює А. Нямцу (див. [12, с. 455–473]). Щодо художнього світу Лема зауважимо, що з твору у твір переходить теза, що цей гіпотетичний дарунок технології обдаровані витримати не зможуть (власне, так відбулося і в просторі роману „Wizja lokalna”).

Високий ступінь фікційності хронотопу „Тихіани” не знімає актуальності змодельованих конфліктів технології та культури. Містичний елемент конструювання світів допомагає увиразнити та переосмислити запропоновані версії розвитку. Наскільки б фантастичним не був представлений у романі „Wizja lokalna” часопростір, саме цю книгу С. Лем визначив як таку, що структурно відповідає сьогоднішньому світу [8, с. 547]. Роботу над твором письменник в інтерв’ю зі Станіславом Бересем окреслив так: „спочатку я написав декілька абсолютно незв’язних фрагментів, котрі років десять лежали в шухлядах стола, а потім подумав: адже і наша дійсність незв’язна, а світ, що бачиться крізь призму „Herald Tribune”, „Times” і „Правди”, щоразу інший” [8, с. 547].

Першоособова або зосереджена довкола головного героя оповідь, характерна для *science fiction* Лема, не творить із центрального персонажа всезнаючого наратора. Попри максимальну „об’єктивність” викладу, за таких умов розгортається широкий простір для читацьких спроб заповнення місць недоокреслення. У двох творах, що послуговуються детективною матрицею („Слідство” і „Нежить”) фантастичність приглушена, однак із зростанням „достовірності” фікційного хронотопу містичний вимір не редукується. Технологічні небезпеки часопростору у творі „Нежить”, попри вигаданість конкретних хімічних засобів, виявляються актуальними вже за сучасного стану речей, коли випадкові поєднання поодиначі корисних реалій цивілізації формують ряд трагедійних і на перший погляд раціонально непояснюваних феноменів. Цей текст С. Лем окреслював як „більш достовірний” порівняно зі „Слідством” („Я сам готовий йому повірити” [8, с. 100]). Повторюваність тези випадковості, що формує сюжети обох творів, фантаст обґрунтовував так: „моє вподобання цієї ідеї впливає з того, що в мене завжди було маніакальне ставлення до того, що може зробити випадок, збіг подій, сліпий рок або доля” [8, с. 100]. Однак на противагу „Нежиті”, де раціональне тлумачення призводить до фактично однозначної фабульної розв’язки, раніше написана повість „Слідство” (1959 р.) допускає широкий спектр оцінності подій та різноманітні способи тлумачення. Для інспектора Грегорі, чия точка зору у стосунку до

читача постає своєрідним відправним пунктом оцінки „реальності” зображуваного, однозначності у фіналі твору просто не існує. Поміж містичним та реалістичним розв’язаннями проблеми, довкола якої, власне, розгортається слідство, немає однозначного вибору з погляду реципієнта твору (зрозуміло, що персонажі внаслідок свого фаху намагаються довести істинність другого підходу.) У творі йдеться не про загадкові загибелі, як у „Нежиті”, а про таємничі речі, що творяться із мерцями в моргах – ті змінюють положення, зникають, однак обставини допускають містичний варіант повстання з мертвих (зокрема, в епізоді із загибеллю полісмена), тоді як версії, що їх пропонують Грегорі доктор Сісс та головний інспектор Шеппард, виглядають вимушено допасованими. Проблема для інтерпретування полягає в тому, що персонажі–автори „реалістичних” версій зацікавлені не так у проведенні слідства, як у його завершенні – і фантастичний загадковий фактор, що раптово вичерпав свою силу, і незграбне підтасування варіанта з божевільним водієм виглядають однаково безсило у часопросторі твору. „Факти пояснюються лише там, де відсутні люди, ... коли люди з’являються, залишаються тільки інтерпретації – говорить один із епізодичних персонажів твору, письменник” [7, с. 143]. Технологічний розвиток у хронотопі тексту ще не настільки потужний, щоби витворювати ймовірні загадкові нагромадження подій, однак саме оперуючи потенціалом таких можливостей, пропонуються окремі можливості розв’язання проблематики.

Якщо візуальні прочитання творів Лема, які постали на порубіжжі детективу та *science fiction*, потенційно накладаються на сучасний стан розвитку технології, то контекст циклу про Піркса, Тихіани та „Кіберіади” передбачає подвійне візуальне моделювання технологічного та містичного дискурсів у власне прогностичному просторі. Тому особливо значущою залишається проблема відбору текстів, що за умови стереотипного ототожнення кінофантастики з масовим видовищним варіантом призводить і до нерівномірного „навантаження цікавості” щодо окремих творів циклу, і до конкретизації технологізованого хронотопу з оминанням його містичної складової, а відтак і закладених у тексті інтерпретацій, часто провокативних стосовно суто „реалістичного” вирішення візуального перекодування. Якщо лише в Польщі „Слідство” екранізовувалось двічі (у 1973 р. Марекком Пестраком та у 1997 р. Вальдемаром Кшистеком), то доля візуальних прочитань інших творів виявилася неоднозначною.

М. Пестрак у 1978 р. знову звернувся до візуалізації Лемової творчості – фільм „Дізнання пілота Піркса”, де були залучені актори з попередньої версії, зокрема Болеслав Абарт та Збігнев Лесень (кінострічка здобула у 1979 році нагороду на фестивалі фантастичного кіно в Трієсті). Візуальна інтерпретація в цілому розгорнулася суголосно тексту, хоча з певними застереженнями. Суттєвим недоліком візуального прочитання стало редукування

біблійного контексту повісті. У процесі „тестування” команди „Голіафа” Піркс мав для себе визначити, хто із членів екіпажу є людьми, а хто – вдалими копіями людей. Наслідки вчасного розставлення акцентів тут набувають значення і в широкій перспективі (доля космонавтів, що можуть бути заміщені кіборгами), і у вузькій – командир корабля зобов’язаний зробити все, щоби зберегти життя тим, за кого несе відповідальність.

Однак містична складова циклу, відчутно проявлена і в базовому творі („Rozprawa”), зазнає певних трансформацій. Російськомовна версія радянсько-польської стрічки (дубляж здійснено в 1979 році) в згаданому аспекті досить сильно зміщує акценти щодо першотвору. При знайомстві з командою Піркс запитує другого пілота, чи той вірить у Бога [6, с. 288], – цей епізод у розвитку фабули вирішує, чи полетить Броун на „Голіафі” (а в подальшому саме його свідчення на засіданні Космічного трибуналу допоможуть виправдати Піркса). У згаданій версії мотив віри в Бога замінено концепцією совісті (що було характерним періоду войовничого атеїзму, коли релігійні почуття таврувалися як невластиві радянській людині), і це вельми збіднює сенсову площину. Питання командир повторює ще двічі, і якщо до польоту персонаж говорить, що припускає існування Бога [6, с. 296], то згодом у відвертій розмові з Пірксом визнає, що в Бога вірить [6, с. 298].

Неоднозначні оцінки Лемом інтерпретацій Пестрака поступово змінюють негативну конотативність (пор. [8, с. 193] і [8, с. 558–559]). Так, на судження автора першотексту вплинуло ознайомлення з подальшими візуальними конкретизаціями власних творів і знання контексту, в якому з’являлися кіноверсії – зокрема, епізоди зі зйомками Скотланд-Ярду. Щодо циклу про Піркса, то елементи містики відіграють важливу роль у більшості оповідань циклу, а в романі „Фіаско”, де моделюється новий щабель технологічної еволюції, на містичний компонент падає особливе навантаження. Трагедійним виміром сповнена актуалізація у творі мотиву воскресіння. З тексту так і не випливає однозначної відповіді, Піркса чи Парвіса „оживили” на борту „Еврідіки”, значущим елементом подальшого творення сюжету є зламана обітниця лікарів перед представником Церкви (несподіваний для творів Лема член екіпажу) щодо критеріїв вибору кандидата на „повстання з мертвих”. Утім, Араго, який намагається не допустити фатальних наслідків невдалого діалогу з інопланетянами, тією ж мірою не спроможний врятувати чужий світ, як і вплинути на здійснення згаданого вибору, адже на слова „ми не судимо нікого за заслугами чи гріхами, як і ви рятуєте не за цим мірилом” [6 с. 460] лікарі відповідають одноставним вчинком – рятувати того, хто загинув заради інших. Але „технологічні” дива у тексті внаслідок свого походження є підтвердженням того, що імітація містичного вияву не слугує його заміною. Міфологічна та біблійна алюзійність твору постійно підкреслюють неповноту „чистої” технологізації. „Воскресіння” без пам’яті, „прихід з миром”, що

призводить до всепланетарної трагедії, вирок, що його сам собі виносить Темпе, коли вирішує за будь-яку ціну довершити Контакт – якщо планета „була пеклом, він готовий спуститися в пекло, щоби побачити квінтян” [6, с. 704]. Технологія не може адекватно замінити цінності іншого порядку, тому вже на рівні номінації простежуються парадокси, коли, наприклад, головний комп’ютер окреслюється аббревіатурою GOD, а „мирний” посадочний апарат названо „Гавриїл”. Втім, які би дискусії не велися на „Еврідіці” чи „Гермесі”, зло в істинно космічних масштабах приносять на „Квінту” саме люди. Тому характеристики персонажів, як-от Горраха – „якби він вмів, якби тільки міг, то заплакав би по цьому Содому і Гоморрі” [6, с. 691] – виглядають принаймні знущальними, адже саме екіпаж землян завдає планеті страшних руйнувань за відмову вступати в діалог. У численних моделюваннях релігійних учень у текстах Лема за умови підміни віри технологією наслідки не менш фатальні. Інша справа, що візуальні інтерпретації охоче підхоплюють технологічні конструкти хронотопу, проминаючи філософську проблематику та мультикультурний дискурс Лемових творів (або трансформуючи їх до невпізнання). Тому в „Дізнанні пілота Піркса” скорочено розмову, коли Барнс зізнається, всупереч інструкції, що він не є людиною. У тексті ж кількаразово з’являються порівняння робота з дияволом, у тому числі в самооцінці Барнса [6, с. 308-309]. Більше того, кіборг визначає свої ідеали як „відречення від різних абсолютів: від абсолютного простору, абсолютного часу, абсолютної, тобто вічної душі, від абсолютного – Богом сотвореного тіла” [6, с. 312].

Відтак не лише заміна окремих сюжетних елементів при екранізації може формувати надінтерпретацію. Оминання певних семантичних пластів твору призводить до не менш значущих сенсових девіацій. Німецький серіал 2007 р. „Ijon Tichu: Raumpilot” зосереджено навколо вибраних розважальних фрагментів окремих подорожей, але проблематику на кшталт заторкнутої у Двадцять першій із них не порушує. Технологізація ж у ній спричинює не лише гротескні абсурдні утворення – на зразок ордену прогнозитів, створеного „для футурологічних досліджень у царині віри” [5, с. 219], але й ще далі – коли теологічні диспути можуть вестися „технічними засобами” [5, с. 257–259]. Втім, ситуація на Дихтонії доведена до крайньої межі – для її жителів, що колись були схожими на людей, технологія відрізала разом з почуттям містичного почуття реальності, а роботи, продукт тієї ж технології, досягнувши у справах навернення до віри потенціалу „місіонерської всемогутності”, вирішують не робити нічого. Схожі проблеми у гротескній формі осмислюються в „Кіберіаді” („Альтруїзин”, „Щаспобут” [2]). І хоч в згаданому циклі деякі містичні аспекти дещо переакцентуються у порівнянні з проаналізованими творами, в цілому тональність співвимірна. В одному з есе, присвяченому сучасним проблемам комп’ютеризації, С. Лем зауважив, що „ми не знаємо, чи виявиться електронний молох

сконструйованим технологією Деревом Пізнання, про яке без натяків на технологію повістила нам Біблія” [4, с. 557].

Підсумовуючи, зауважимо, що проблемним аспектом візуального перекодування науково-фантастичних творів С. Лема часто виступає „неготовність” режисерів-інтерпретаторів до діалогу з першотекстом, який включає не лише технологізований простір моделювання майбутнього, а й глибинний філософський дискурс, містичний контекст якого становить важливу складову фікційного хронотопу. Масова кінофантастика легко приймає технологічні означники художнього світу в „чистому” вигляді, на відміну від рецепції твору, що в будові своїй закладає численні зміни горизонту очікування та різні шляхи інтерпретації.

1. *Гадамер Г.-Г.* Істина і метод / Ганс-Георг Гадамер ; [пер. з нім.]. – Т. II – К. : Юніверс, 2000. – 480 с.
2. *Лем С.* Кіберіада / Станіслав Лем ; пер. з пол. М. Біденко, Л. Білик, М. Гандзій, О. Гриценко, Р. Доценко, Ю. Попсуєнко, І. Сварник, П. Таращук. – К. : Дніпро, 1990. – 815 с.
3. *Лем С.* Мой взгляд на литературу / Станіслав Лем ; [пер. с пол. и нем. В. Борисов, К. Душенко, И. Левшин, В. Язневич]. – М. : АСТ, АСТ МОСКВА, 2009. – 857, [7] с.
4. *Лем С.* Молох / Станіслав Лем ; [пер. с пол. В. Язневич]. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 781, [3] с.
5. *Лем С.* Приключения Ийона Тихого / Станіслав Лем ; [пер. с пол. З. Бобырь, К. Душенко, Д. Брускин, А. Ермонский, Ф. Величко, В. Ковалевский, И. Левшин, Е. Вайсброт, А. Громова] – М. : АСТ : АСТ МОСКВА, 2006. – 653, [3] с.
6. *Лем С.* Рассказы о пилоте Пирксе. Фиаско / Станіслав Лем ; пер. с пол. Е. Вайсброт, А. Громова, К. Душенко, В. Кулагина-Ярцева, И. Левшин, Р. Нудельман – М. : АСТ, 2003. – 716, [4] с.
7. *Лем С.* Расследование. Рукопись, найденная в ванне. Насморк / Станіслав Лем ; пер. с пол. К. Душенко, С. Ларин, В. Чапайтис. – М. : АСТ, 2004. – 558, [2] с.
8. *Лем С.* Так говорил...ЛЕМ / Станіслав Лем ; [пер. с пол. В. Борисов, В. Язневич]. – М. : АСТ, 2006. – 764, [4] с.
9. *Лем С.* Фантастика и футурология : в 2 кн. / Станіслав Лем; пер. с пол. Е. Вайсброта ; под ред. В. Борисова. – М. : АСТ, 2004. – Кн. 2. – 667, [5] с.
10. *Лем С.* Философия случая / Станіслав Лем ; пер. с пол. Б.А. Старостина. – М. : АСТ, 2007. – 767, [1] с.
11. *Лем С.* Футурологический конгресс. Осмотр на месте. Мир на Земле / Станіслав Лем ; [пер. с пол. К. Душенко, Е. Вайсброт]. – М. : АСТ, 2004. – 638, [2] с.
12. *Нямцу А.* Фантастические парадоксы человеческого мира / А. Нямцу // Миф. Легенда. Литература (теоретические аспекты функционирования) : монография / Анатолий Евгеньевич Нямцу. – Черновцы : Рута, 2007. – С. 417–515.

Аннотация

Анализируются пути рецепции мистического компонента научной фантастики в визуальных прочтениях science fiction. В частности, на примере киноинтерпретаций произведений Станислава Лема исследован мистический компонент моделирования фикционного временного пространства с технологической доминантой, а также его трансформации в визуальных перекодированиях. Контекстуальный фон статьи включает и литературно-критические произведения Лема, касающиеся проблем мистического в литературе, и мультикультурную плоскость визуальных прочтений.

Ключевые слова: интерпретация, научная фантастика, визуализация, горизонт ожидания.

Summary

The article deals with the ways of reception of science fiction mystical component in their visual representations. On the base of film interpretations of Stanislaw Lems' belletristic the author analyses the mystical component of fictional time-space modeling with technical dominant as well as its transformation in visual recordings. The contextual background of the article consideres Lems' literary-critical studies which outline the problem of mystical in literature and multicultural dimension of visual renderings.

Key words: interpretation, science fiction, visualization, horizon of expectation.

Стаття надійшла до редколегії 8.10.2010 р.